

Waqf-based Strategies for Reforming and Developing the Iranian Educational System

Hamidreza Baherman¹, Abolfazl Jafari^{2*} & Mohammad Mehdi Kargozar³

1. M.Sc. Student of Economics, Imam Sadegh University, Tehran, Iran

2. M.Sc. Student of Economics, Imam Sadegh University, Tehran, Iran

3. M.Sc. Student of Economics, Imam Sadegh University, Tehran, Iran

Received: 28, Apr. 2019

Accepted: 1, Sep. 2019

Abstract

Endowment or waqf has a long history and has been emphasized in Islam as a good tradition. One of the main strategies for using the Waqf entity is to link it with the scientific system of the country. Due to the centralized and state-oriented policies governing the scientific system, the progress of education and research in the country faces many problems. Endowment as a long-standing traditional and popular institution in can be one of the main capacities for reforming the scientific system. The purpose of this research is to explore the foundations for the reform of the scientific system. The method of data collection and analysis is the library and thematic analysis method. Based on the results of this research, five main themes and organizers which are derived from the analysis of the content of written literature related to the central and comprehensive content of "the relationship between the endowment and the institution of science" are Economic dimension, International dimension, Technology dimension, human dimension, and Capital distribution dimension. Based on the results of this research, the investment of endowments in the use of world-class technologies in education and research, livelihood support of professors and students, decentralizing and popularizing the management of scientific centers, scientific diplomacy, endowment fundraising, preservation of scientific and historical centers, the establishment of independent libraries and research institutes, the creation of international publications and scientific databases based on endowment strategies, are the basis for the reform of the scientific system of the country.

Keywords: Waqf, Education System, Development, Education and Research.

---

* Corresponding Author: 92eco.jafari@gmail.com

راهکارهای وقف‌بنیان در اصلاح و توسعه نظام آموزشی ایران

حمیدرضا بهرمن^۱، ابوالفضل جعفری^{۲*} و محمدمهدی کارگزار^۳

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۰۸

چکیده

وقف با تاریخچه‌ای کهن، سنت حسنه اسلامی است که یکی از راهبردهای اساسی استفاده از آن، پیوند دادن آن با نظام علمی کشور است. در شرایط کنونی با توجه به سیاست‌گذاری تمرکزگرای حاکم، نظام آموزشی با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو شده است. وقف به عنوان نهادی مردمی می‌تواند یکی از ظرفیت‌های اساسی برای اصلاح آن باشد. هدف این پژوهش کشف راهکارهایی وقف‌بنیان برای توسعه نظام علمی کشور است. روش گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و تحلیل آنها بر اساس روش تحلیل مضمون صورت پذیرفته است. بر اساس نتایج این پژوهش پنج مضمون اصلی که از تحلیل مضمون منابع کتبی مربوط به «رابطه وقف و نهاد علم» به دست آمده عبارت‌اند از: «بعد اقتصادی»، «بعد بین‌المللی»، «بعد فناوری»، «بعد مردمی» و «بعد توزیع سرمایه». بر اساس نتایج، سرمایه‌گذاری موقوفات در استفاده از فناوری‌های روز مرتبط با آموزش و پژوهش، رفع مشکل معیشتی استادان و دانشجویان، مردمی کردن مدیریت مراکز علمی، دیپلماسی علمی وقف‌بنیان، صیانت از مراکز علمی تاریخی، تأسیس کتابخانه‌ها، پژوهشگاه‌ها و انتشارات بین‌المللی و پایگاه‌های اطلاعاتی علمی از راهکارهای وقف‌بنیان اصلاح نظام علمی کشور است.

کلیدواژه‌ها: وقف، نظام آموزشی، پیشرفت، آموزش و پژوهش.

مقدمه

نهاد وقف از عناصر مهم تمدن اسلامی محسوب می‌شود. «سنت دیرینه و نیکوی وقف از ارکان مهم اقتصاد، اجتماع، دین و فرهنگ ممالک اسلامی است. این سنت طی تاریخ خود در پیشبرد امور عام‌المنفعه، بهبود سطح زندگی مسلمانان و به ویژه در گسترش علم و فرهنگ و آموزش علوم و معارف اسلامی در میان ملت‌های مسلمان نقش بسیار مهمی داشته است» [۱]. «به عنوان مثال در دولت‌های صفوی و عثمانی موقوفات و نذورات سلاطین صفوی و عثمانی و زوار شیعه در عتبات عالیات، بر اهمیت اجتماعی این منطقه می‌افزود و رونق اجتماعی منطقه را موجب می‌شد» [۲]. مدیریت وقف اشاره به مسائلی از قبیل فقدان امکان پیش‌بینی میزان وجوهات ورودی، خطر کاهش میزان وجوهات وقفی، خطر نبود اعتماد مردم به تولیدات، کم‌وکیف طرح‌های درآمدزا، کم‌وکیف شرکت‌های اقماری، مسائل فقهی وقف و مسئله تبدیل به احسن در فتاوا، ایده‌های استفاده از وقف، ارتباط وقف با نهادهای علمی، فرهنگی، اجتماعی و ... دارد. اوقاف به عنوان قسمت عمده‌ای از سرمایه‌های عمومی جامعه مسلمانان می‌توانند موتور محرکه پیشرفت در جوامع اسلامی باشند و با افزایش همبستگی اجتماعی و مشارکت مردم، مسیر پیشرفت همه‌جانبه کشورهای اسلامی را هموار سازد.

یکی از راهبردهای اساسی استفاده از نهاد وقف، پیوند دادن آن با مراکز علمی است، امروزه وقف می‌تواند در راستای پیشبرد اقتصاد دانش‌بنیان و تقویت آموزش عالی کشور استفاده شوند همچنان که در گذشته استفاده زیادی از این نهاد می‌شده است. «تأثیر سنت نبوی وقف در برپایی و اداره صدها مدرسه علوم دینی در تاریخ پرافتخار اسلام از نظامی‌ها گرفته تا فیضیه‌ها بر کسی پوشیده نیست. در سال‌های اخیر نیز اقبال شایسته‌ای به وقف زمین و امکانات دیگر برای احداث و تجهیز مدارس جدید، دانشگاه‌ها، خوابگاه‌های دانشجویی و تأمین مخارج دانش‌آموزان و دانشجویان نیازمند به چشم می‌خورد که باید آثار اجتماعی فردی، معنوی و مادی آن بیش‌ازپیش روشن شود. بر همین اساس یکی از روزهای هفته وقف (هفته آخر ماه صفر) با عنوان وقف و خدمات علمی و آموزشی نامیده شده است. با

این حال نتایج و آثار وقف محدود به آثار و نتایج عینی و ملموس آن نیست» [۳].

یکی از برکات گسترده نهاد وقف را می‌توان در موقوفات مراکز علمی و آموزشی و پژوهشی دنبال کرد. در نگاه دولت‌گرا، ایجاد و گسترش فضاهای علمی و پژوهشی در ابتدا، وظیفه دولت و حکومت‌هاست اما در کنار آنها بخش خصوصی و مردمی هم می‌توانند به ایفای نقش در این زمینه بپردازند. «در این میان نهاد نبوی وقف که امروزه در دیگر جاها به نام‌هایی چون بنیادهای خیریه خوانده می‌شود، به ایفای نقش پرداخته و با کارکردهای خود فرد و جامعه را شاداب می‌کند. موقوفات خصوصی و بنیادهای وقفی کشورهای اروپایی، به ویژه امریکای شمالی از ابزارهای رشد، توسعه و تحول فرهنگی این کشورها است. میزان و تنوع امکانات مالی حیرت‌آور است که از طریق بنیادهای وقفی شخصی و خانوادگی و ... در اختیار مؤسسه‌های فرهنگی، آموزشی، مراکز پژوهشی، کتابخانه‌ها، موزه‌ها و نظایر آنها قرار داده می‌شود. بنیادهای وقفی جدید ابزاری‌اند که به کمک آنها گرایش‌های واقف یا واقفان دست متولیان یا هیئت‌های امنای موقوفات را در تشخیص و عمل به مقتضیات زمان بازمی‌گذارند تا هرگاه موضوع و یا مسئله جدیدی پیش آید و به آن بی‌توجهی شود، در حل آن سعی و اهتمام ورزند. نتیجه تحقیقات نشان داده که رغبت و انگیزه شرکت‌ها و تراست‌های بزرگ ملی و چندملیتی با میلیاردها دلار سرمایه و هزاران کارگر برای تأسیس بنیادهای وقفی به حدی روزافزون شده است که اعجاب‌برانگیز است، زیرا نتایج مفید همه اینها در نهایت به جامعه آنها و به خود آنها برمی‌گردد».

در اسناد بالادستی آموزشی کشور به کارکردهای وقف در زمینه آموزش عمومی اهتمام و توجه ویژه‌ای شده است هرچند در عمل شکاف وسیعی بین اهداف تعیین‌شده با وضعیت موجود مشاهده می‌شود. در سند تحول بنیادین که در سال ۱۳۹۰ توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی ابلاغ شد به این کارکرد بسیار مهم نهاد وقف اشاره شده است. یکی از راهبردهای کلان این سند اشاره به همین موضوع دارد: «تقویت و نهادینه‌سازی مشارکت اثربخش و مسئولیت‌پذیری مردم، خانواده و نهادهای اقتصادی، مدیریت شهری و روستایی و بنیادهای عام‌المنفعه در نظام

نیازمند است. «سازمان اوقاف به عنوان وارث آثار این سنت دیرینه با ایجاد تشکیلات منظم و منسجم علمی در بخش‌های مختلف حفظ و احیا، پژوهش، انتشارات و معرفی و آموزش به یکی از مراکز مهم علمی- فرهنگی تخصصی کشور تبدیل خواهد شد و به این ترتیب در بازشناسی هرچه بیشتر و بهتر سنت نیکوی وقف و اشاعه آن و نیز گسترش سطح علم و فرهنگ ایران اسلامی و جهان اسلامی اسلام نقش به‌سزایی ایفا خواهد کرد» [۱].

روش

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، مطالعه اسنادی است و در این مسیر سعی شده از ادبیات علمی بیان شده در حوزه مطالعات وقف، آموزش عالی، آموزش و پرورش و مطالعات توسعه بهره‌برداری شود. رویکرد پژوهش، توصیفی و تحلیلی است. «تحقیق توصیفی آنچه را که هست توصیف می‌کند و به شرایط یا روابط موجود، فرایندهای جاری، آثار مشهود و روندهای در حال گسترش توجه دارد» [۵]. روش تحلیل داده در این پژوهش تحلیل مضمون است. فرایند کامل تحلیل مضمون را می‌توان به سه مرحله کلان تقسیم کرد:

۱. تجزیه و توصیف متن؛

۲. تشریح و تفسیر متن؛

۳. ادغام و یکپارچه کردن مجدد متن.

تحلیل مضمون، فرایندی است که طی زمان شکل می‌گیرد و نباید با عجله اجرا شود [۶]. نکته مهم این است که تحلیل‌های کیفی، از مجموعه‌ای از خطوط راهنما استفاده می‌کنند و نه مجموعه‌ای از قوانین مشخص، این امر باعث انعطاف‌پذیری آنها برای تناسب روش با سوال‌ها و داده‌های تحقیق می‌شود [۷].

منابع اسنادی که مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته‌اند کتب و مقالات علمی پژوهشی مربوط به حوزه‌های توسعه، وقف، توسعه علمی، نظام آموزش، آموزش عالی و آموزش و پرورش در ۲۰ سال گذشته بوده‌اند. کلیدواژه‌هایی که در یافتن موارد مرتبط مورد استفاده قرار گرفته است عبارت‌اند از: وقف، نهاد وقف، اقتصاد وقف، نهاد علم، توسعه علم، آموزش عالی، توسعه آموزش عالی، آموزش و پرورش، توسعه آموزش و پرورش.

تعلیم و تربیت رسمی عمومی». علاوه بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، وقف و استفاده از ظرفیت‌های آن در علم و فناوری در نقشه جامع علمی کشور نیز جایگاه مهمی دارد. در دو بند از راهبردهای کلان نقشه جامع علمی کشور به موضوع وقف و ظرفیت‌های آن برای توسعه علم و فناوری کشور اشاره شده است. در بند ۴ اقدام‌های ملی در بخش راهبردهای کلان آمده است: «افزایش سهم وقف و خیریه در توسعه و پشتیبانی از مؤسسه‌ها و نهادهای علم و فناوری» و همچنین در بند ۷ آمده است: «حمایت از مشارکت مردم و نهادهای عمومی و غیردولتی و همچنین گسترش فرهنگ وقف در حوزه آموزش عالی با حفظ کارکردهای سیاست‌گذاری و نظارتی دولت». بنابراین در نقشه جامع علمی کشور هم در حوزه آموزش عالی و هم در حوزه علم و فناوری به استفاده از ظرفیت‌های نهاد وقف اشاره و تأکید شده است. نقشه جامع علمی کشور بر ایند نظرات کارشناسان و نخبگان کشور است و نخبگان جامعه اسلامی با هم برای حل مشکلات و معضلات حوزه فرهنگ، علم و فناوری به درستی متوجه شده‌اند که باید از وقف به نحو بهینه استفاده شود.

این نوشتار به تنظیم، تکمیل، توسعه و کارآمد کردن بخش‌های اسناد، کتب، آثار علمی، موزه، مراکز علمی، کتابخانه، انتشارات، پایگاه اطلاع‌رسانی و سایر بخش‌های علمی کشور با استفاده از نهاد وقف به انواع راهکارهایی می‌پردازد که می‌تواند به مؤثر واقع شدن نهاد وقف در اصلاح نظام علمی کشور منجر شود. هدف اصلی این پژوهش، زمینه‌سازی برای گسترش هرچه بیشتر فعالیت‌های علمی وقف‌بنیان برای کارآمدسازی سنت حسنه وقف به منظور اصلاح نظام علمی کشور است. شکی نیست که تحقق این هدف با پیگیری مستمر فعالیت‌های متخصصانه و در درازمدت میسر می‌شود. نخستین گام در این راه، بررسی وضعیت فعلی مجموعه‌ها و داده‌ها در هر یک از بخش‌های این نهاد عظیم است. فقط پس از شناخت تمامی راهکارهای ممکن و همچنین آشنایی با وضعیت موجود می‌توان بهترین و کارآمدترین راه‌حل‌ها را برای نیل به هدف یافت؛ اما اجرای این راهکارها به هماهنگی و همکاری نهادهای ذی‌ربط به‌خصوص سازمان متولی اوقاف در کشور یعنی سازمان اوقاف و امور خیریه

کدگذاری، کدهای مشخص شده در دو فاصله زمانی با گزاره‌های اولیه مقایسه شدند. برای روایی این پژوهش از بررسی همکاران استفاده شد. به این ترتیب که با یکی از دانشجویان دکتری مراحل انجام تحقیق و یافته‌ها مرور شد و به سوال‌ها و انتقادهای مطرح‌شده پاسخ داده شد. در جدول زیر نمونه‌ای از تحلیل مضمون گزاره‌های این پژوهش در نرم‌افزار مکس کیودا مشخص است.

پس از فیش‌برداری از منابع، فیش‌ها وارد نرم‌افزار مکس کیودا^۱ شد تا کدگذاری شوند. محیط و ابزار گرافیکی متنوع، رابطه کاربری آسان و جذاب، سازگاری بیشتر با زبان فارسی، فرمت‌های خروجی مختلف و امکان جست‌وجوی آسان بین داده‌های فارسی از جمله مزایای این نرم‌افزار نسبت به دیگر نرم‌افزارهای تحلیل کیفی است. پس از سه مرحله کدگذاری، الگوی نهایی تحلیل مضمون مشخص شد. برای پایایی کدگذاری این پژوهش، پس از هر مرحله

جدول ۱. نمونه تحلیل مضمون گزاره‌های پژوهش

بخش	کدگذاری
مشارکت مردم در انجمن اولیا و مربیان در حد پایینی است و در بسیاری از خانواده‌ها گاهی دیده می‌شود که به این انجمن با نگاه دیگری نگریسته می‌شود و هنگامی که دعوت‌نامه‌ای از سوی مدرسه به دست والدین می‌رسد تا در انجمن اولیا و مربیان شرکت کنند فوری گفته می‌شود که باز مدرسه خواهان پول است و این ذهنیت منفی سبب شده تا مردم چنین انجمنی را محرم خود ندانند، این در حالی است که فلسفه وجودی انجمن اولیا و مربیان ایجاد پیوند میان خانه و مدرسه است [۸]	ابعاد مردمی / مردمی کردن نهاد علم با استفاده از نهاد وقف
در دوران قاجار و اوایل پهلوی، بانیان مساجد-مدرسه‌ها پس از احداث بنا، موقوفاتی هم برای آن در نظر می‌گرفتند [۹]	ابعاد اقتصادی / تأمین معیشت دانشجویان با استفاده از موقوفات
توجه به سیل اسلام‌هراسی و شیعه‌هراسی که در آن اسلام به عنوان آیینی بیگانه و غیرخودی یاد می‌شود که در دشمنی آشکار با غرب قرار دارد [۱۰]	ابعاد بین‌المللی / دیپلماسی علمی وقف‌بنیان

منبع: یافته‌های تحقیق

همه آنها، قدر جامع و مشترک دارند. در لغت‌نامه دهخدا وقف این چنین تعریف شده است: «ایستادن، وقف کردن چیزی را بر مساکین برای خدا» وقف در کتب فقهای امامیه حبس عین و اطلاق و تسبیل منافع تعریف می‌شود؛ یعنی عین و اصل مال از مالکیت واقف خارج شده و در تملک یک شخصیت حقوقی مستحدث و نوپدید قرار می‌گیرد و منافع آن تسبیل می‌شود یعنی در مسیر نیت واقف به جریان می‌افتد. شهید اول در کتاب لمعه می‌گوید: «هو تجبیس الاصل و اطلاق المنفعه (کتاب لمعه، باب وقف)» آنچه که از احکام وقف برمی‌آید، این نکته است که وقف بر خلاف بسیاری از احکام شرعی مالی مانند خمس، زکات و ... وجود شرعی ندارد و واقف بدون الزام شرعی و ترس از عقاب اخروی و صرفاً با نگاهی اخلاقی، انسانی و اسلامی به حوزه وقف وارد می‌شود و از مال خود چشم‌پوشی می‌کند. هرچند که در آیات و روایات مصادیق فراوانی داریم که از فحوای آن انجام این سنت نیکوی

آخرین گام در تحلیل مضمون تدوین گزارش است. این مرحله وقتی آغاز می‌شود که مجموعه کاملی از مضامین نهایی، فراهم شده باشد. هدف از این کار، بررسی مجدد سوال‌های تحقیق و علایق نظری نهفته در آنهاست تا با بحث و بررسی عمیق الگوهای به دست آمده از تشریح متن، به سوال‌های اصلی تحقیق پاسخ داده شود [۱۱]. در این پژوهش پس از بررسی داده‌ها و انجام مراحل روش‌شناختی به دلیل رعایت اختصار فقط به گزارش مضامین نهایی یعنی ابعاد فناورانه، ابعاد مردمی، ابعاد اقتصادی و ابعاد بین‌المللی پرداخته می‌شود.

ادبیات مفهومی

وقف

وقف را در واژه با عبارات گوناگون تعریف کرده‌اند که

1. Maxqda

ماندگار برداشت می‌شود [۱۲].

سنت دیرینه و نیکوی وقف از ارکان مهم اقتصاد، اجتماعی، دین و فرهنگ ممالک اسلامی است. این سنت طی تاریخ خود در پیشبرد امور عام‌المنفعه، بهبود سطح زندگی مسلمانان و به ویژه در گسترش علم و فرهنگ و آموزش علوم و معارف اسلامی در میان ملت‌های مسلمان نقش بسیار مهمی داشته است [۱]. وقف تاریخچه‌ای کهن و سابقه‌ای دیرینه دارد و در اسلام نیز به عنوان سنتی حسنه مورد سفارش و تأکید قرار گرفته است. نگاهی به تاریخ گذشته معلوم می‌کند بعد از ورود اسلام به ایران بیشتر اماکن و بناهایی وقفی بودند که استفاده عمومی داشتند، اگرچه در ابتدا ممکن است متعلق به شخص خاص بوده باشد. از جمله مشهورترین مدارس وقفی گذشته، مدارس نظامیه خواجه نظام‌الملک در قرن پنجم قمری است. خواجه نظام‌الملک با تأسیس مدرسه نظامیه به این نکته توجه کرده بود که برای مبارزه با دشمنان علاوه بر اقدام‌های نظامی، فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و تبلیغاتی نیز لازم است. علاوه بر نظامیه‌ها، دارالعلم و کتابخانه‌های بزرگ و متعددی در کشورهای اسلامی از محل اوقاف به وجود آمده بود که وظیفه نشر و گسترش علوم را به عهده داشتند. البته وقف به این موارد ختم نمی‌شود. مصطفی السباعی ۲۸ مورد را برمی‌شمرد که برای آنها وقف شده است. مساجد، مدارس، کتابخانه‌های عمومی، بیمارستان‌ها، نوانخانه‌ها، آب‌انبارها، غرس اشجار و درختان میوه برای زیبایی شهر و استفاده عابریان، درمان روانی بیماران و ... از این قبیل‌اند. اوقاف با کمک در تأمین خدمات عمومی، هزینه‌های دولت را تقلیل و نیاز دولت را برای استفاده از وجود استقرای کاهش می‌دهد. پس می‌توان استدلال کرد اوقاف حتی در چهارچوب ابزارهای متعارف می‌تواند وسیله‌ای کارا به منظور تقلیل اثر دفع ازدحامی و کاهش میزان بهره باشد. به نظر می‌رسد یکی از راه‌های حذف ربا در جوامع اسلامی تعمیم و توسعه اوقاف است، هر چند اقتصاددانان اسلامی تا به حال به این نکته توجهی نکرده‌اند و حتی در همایش‌های بین‌المللی که درباره ویژگی‌های وقف تشکیل شده، به آن عنایتی نشده است [۱۳].

وقف یکی از پدیده‌های مهم تاریخی برای امت اسلامی است و از دستاوردهای بزرگ تمدن اسلامی به شمار

می‌رود که بیانگر عمق اندیشه و فرهنگ و آئینه حرکت جوامع اسلامی است و وحدت معنوی مسلمانان و تلاش آنان را برای بهبود جامعه در این پدیده می‌توان دید [۱۴]. به عنوان مثال در دولت‌های صفوی و عثمانی موقوفات و نذورات سلاطین صفوی و عثمانی و زوار شیعه در عتبات عالیات، بر اهمیت اجتماعی این منطقه می‌افزود و رونق اجتماعی منطقه را موجب می‌شد [۲]. مدیریت وقف اشاره به مسائلی از قبیل فقدان امکان پیش‌بینی میزان پول ورودی، خطر کاهش میزان وقف، خطر بی‌اعتمادی مردم به تولیدها، کم‌وکیف طرح‌های درآمدزا، کم‌وکیف شرکت‌های اقماری، مسائل فقهی وقف و مسئله تبدیل به احسن در فتاوا، ایده‌های استفاده از وقف، ارتباط وقف با نهادهای علمی، فرهنگی، اجتماعی و ... دارد. اوقاف به عنوان سرمایه‌های عظیم اعتبار مقدسه و جهان اسلام می‌توانند موتور محرکه پیشرفت در جوامع اسلامی باشند و با افزایش همبستگی اجتماعی و مشارکت مردم و ... مسیر پیشرفت همه‌جانبه را بیش از پیش هموارتر کنند. یکی از راهبردهای اساسی استفاده از نهاد وقف، پیوند دادن آن با مراکز علمی است. تأثیر سنت نبوی وقف در برپایی و اداره صدها مدرسه علوم دینی در تاریخ پرافتخار اسلام از نظامیه‌ها گرفته تا فیضیه‌ها بر کسی پوشیده نیست. در سال‌های اخیر نیز اقبال شایسته‌ای به وقف زمین و امکانات دیگر برای احداث و تجهیز مدارس جدید، دانشگاه‌ها، خوابگاه‌های دانشجویی و تأمین مخارج دانش‌آموزان و دانشجویان نیازمند به چشم می‌خورد که باید آثار اجتماعی فردی، معنوی و مادی آن بیش از پیش روشن شود. بر همین اساس یکی از روزهای هفته وقف (هفته آخر ماه صفر) با عنوان وقف و خدمات علمی و آموزشی نامیده شده است. با این حال نتایج و آثار وقف محدود به آثار و نتایج عینی و ملموس آن نیست [۳]. سازمان اوقاف و امور خیریه با در دست داشتن گنجینه‌ای غنی از میراث جاویدان وقف می‌تواند، در ادامه نیات خیر پیشینیان، گاهی بسیار مؤثر در ترویج این سنت حسنه برداشته و به‌ویژه سهمی شایسته و درخور در بهبود کیفیت تحقیقات در حوزه تاریخ و فرهنگ ایران و جهان اسلام داشته باشد [۱].

نهاد علم

نهاد آموزش و پرورش یا به عبارت کلی نهاد علم، طی تاریخ دستخوش تحولات فراوانی شده است. طی تاریخ نهادهای مختلفی متولی حفظ، گسترش و تولید علوم بشری بوده است که هر کدام از آنها مزایای خاص خود را داشته‌اند. در این قسمت از پژوهش نظام آموزشی رایج در سه دوره تاریخی ایران قبل از اسلام (ایران باستان)، ایران بعد از ورود اسلام و ایران در دوران مدرنیته بررسی می‌شود تا دیدگاهی جامع نسبت به نظام علمی حاکم در دوران مختلف به دست آید. نظام اجتماعی ایران، در عهد باستان، به ویژه در بعضی دوره‌ها مثل هخامنشیان و ساسانیان، به شدت طبقاتی بود و تمامی امور مربوط به هر طبقه، از جمله آموزش و پرورش، در قالب‌های مخصوص به همان طبقه شکل می‌گرفت؛ بنابراین، هر بخشی از جامعه برای تعلیم و تربیت کودکان، نوجوانان و جوانان طبقه خود برنامه‌های ویژه‌ای داشته، غالباً آموزشگاه‌هایی تشکیل می‌شد و بنابر نیازها، شغل‌ها و پست‌های مربوط به همان طبقه تعالیم مخصوصی برای آنها در نظر می‌گرفت [۱۵]. «در آن زمان (باستان)، آموزش و پرورش، به صورت گروهی و طبقاتی صورت می‌گرفت» [۱۶].

آموختن شغل و حرفه جنبه موروثی داشت و پسران معمولاً شغل پدران خویش را برمی‌گزیدند. «کودکان معمولاً شغل پدر را می‌آموختند تا جانشین او شوند؛ زیرا معتقد بودند که از پدر استعداد شغل را به ارث برده‌اند و سعادت جامعه در این است که آن را پیش گیرند. اطفال طبقات برزگر، صنعتگر، پیشه‌ور و سوداگر با کار و پاگردی زیردست پدر یا استاد حرفه‌ی او را یاد می‌گرفتند» [۱۷]. نهاد خانواده نقش اصلی در آموزش و تربیت فرزندان به عهده داشت. رعیت و مردم عادی با وجود اینکه از تحصیل منع نمی‌شدند اما امکانات لازم برای تحصیل آنها نیز فراهم نمی‌شد این در حالی بود که طبقات بالاتر به معلمان و امکانات آموزشی ویژه دسترسی داشتند و حتی آموزش انفرادی برای فرزندان اشراف امری رایج بود. «به بعضی از فرزندان اشراف تعلیمات مخصوصی می‌دادند تا برای فرمانداری استان‌ها و تصدی شغل‌های دولتی مهیا شوند» [۱۶].

پس از ورود اسلام به ایران، موانع طبقاتی از بین رفت و فراگیری دانش تا حدود زیادی، از انحصار طبقات خاص جامعه درآمد؛ مرکزها و سازمان‌های آموزشی جدیدی تأسیس شد و سیل عظیمی از مشتاقان تحصیل به این مراکز گرویدند [۱۵]؛ به عنوان مثال «در عهد طاهریان، تعلیم و تربیت به گونه‌ای همگانی شد که حتی فرزندان طبقات پایین جامعه حق استفاده از آن را داشتند؛ اما دیری نپایید که در دوره‌های بعدی مثل سامانیان، غزنویان و سلجوقیان که درخشان‌ترین دوران رشد تمدن و فرهنگ ایرانی-اسلامی بود، اندیشه تعلیمات عمومی به جد دنبال نگردید و تعلیم و تربیت جنبه اشرافی پیدا کرد» [۱۸]. در صدر اسلام مسجد نقش مهمی در جامعه اسلامی ایفا می‌کرد که یکی از آنها بحث تعلیم و تربیت بود. اولین حوزه‌های علمیه در کنار مساجد شکل گرفتند. مکتب‌خانه‌ها تربیت اطفال تا حدود ۱۵ سالگی را به عهده داشتند و بعد از آن افراد حرفه‌ای می‌آموختند تا آن را به عنوان شغل آینده خود برگزینند. عموم مردم برای تربیت فرزندانشان از مکتب‌ها بهره می‌بردند اما «عده‌ی بسیاری از بزرگ‌زادگان، در خانه‌های خود، نزد معلمانی که برای ایشان انتخاب می‌شدند، تحصیل می‌کردند» [۱۹] «روش آموزش در مکتب‌های ایران، فردی بود و هر شاگرد درسی را که از معلم خود می‌گرفت، به شاگردان دیگر، در سطوح پایین‌تر می‌آموخت. در مکتب، اغلب یادگیری بر اساس حفظ مطالب بود» [۱۶].

«مطالعه سازمان آموزش و پرورش ایران، در این دوران (پس از انقلاب مشروطه) نشان می‌دهد که آموزش و پرورش، در سطح ابتدایی و مقدماتی، در مکتب‌ها و مساجد و در سطح عالی، در مدرسه‌ها و حوزه‌های علمیه انجام می‌شد. خانواده‌های متمول مسئول تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان و اداره مکتب‌ها و مدرسه‌ها بودند و مردم به صورت‌های مختلف، در امر تأسیس و اداره مؤسسه‌های آموزشی سهم اساسی داشتند» [۲۰]. بعد از مشروطه به تدریج مدارس به سبک غربی در کشور برپا شد و محتوا و قالب نظام آموزشی تغییر ماهیت پیدا کرد. در دوران رضاشاه «علاوه بر مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیمی در تهران و در شهرهای بزرگ تعدادی مؤسسه‌های آموزشی به سبک مدارس خارجی تأسیس شده بود [۲۱]. مدارس جدید به

مراکز دولتی نیز به دلیل کمبود منابع و دیوان‌سالاری مرگبار و هدررفت بسیاری از منابع و فقدان تخصیص بهینه منابع، این هدف محقق نمی‌شود؛ به این صورت که یا بودجه‌ای تعلق نمی‌گیرد یا بودجه در محل مورد نظر اختصاص نمی‌یابد؛ اما در وقف، به دلیل پایین آمدن هزینه مدیریت و مردمی شدن مدیریت می‌توان منابع را به صورت مفیدتر از حالت مدیریت دولتی تخصیص داد؛ بنابراین می‌توان با استفاده از وقف و خیریه‌های مردمی به تجهیز مراکز آموزشی دولتی که با کمبود منابع مالی مواجه‌اند، مبادرت کرد، همچنین می‌توان به سایر مراکز آموزشی نیز کمک کرد. این رویکرد می‌تواند راه‌حلی برای تجهیز مدارس دولتی باشد.

بعد مردمی

۱. تمرکززدایی از مدیریت نهاد علمی با استفاده از نهاد وقف

وقف می‌تواند به دلیل خصیصه مردمی خود، مشارکت آحاد جامعه را گسترش دهد و به این علت نظام علمی دولتی را به سمت نظام علمی مردمی سوق دهد و نقش مردم را پررنگ‌تر کند. به این امر در نقشه جامع علمی کشور نیز اشاره شده است و در این سند آمده است: «حمایت از مشارکت مردم و نهادهای عمومی و غیردولتی و همچنین گسترش فرهنگ وقف در حوزه آموزش عالی با حفظ کارکردهای سیاست‌گذاری و نظارت دولت» با ورود مردم، مدیریت متمرکز که آفاتی مثل کندی در انجام کارها، بی‌توجهی یا کم‌توجهی به نیازها و فرهنگ منطقه و تلاش و تثبیت وضعیت موجود را داراست، حذف می‌شود و مدیریت غیرمتمرکز و مردمی که مبتنی بر نیازها و فرهنگ مناطق مختلف است، جایگزین مدیریت متمرکز می‌شود. همچنین با توجه به عدم وجود نظام متصلب دیوان‌سالاری و بوروکراسی می‌توان گفت که راحت‌تر و با هزینه کمتری نیازهای مراکز علمی محقق می‌شود. البته لازم به تذکر است که همواره مردمی شدن باید همراه با سیاست‌گذاری و هدایت دولت باشد تا مردم در مسیر درست بتوانند گام بردارند.

دلیل وابستگی شدید به بودجه دولتی به قوانین و محتوا و برنامه درسی تعیین‌شده توسط دولت مقید شده بودند در حالی که «شرط لازم برای تأسیس مکتب‌خانه، دانش‌مکتب‌دار و شرط کافی، شخصیت و مقبولیت مکتب‌دار در میان مردم بود» [۲۲].

رشد مدارس جدید در دوران قاجار و پهلوی، مکتب‌خانه‌ها را به حاشیه راند تا جایی که امروزه اثری از آنها بر جای نمانده است. دانشگاه‌ها اعم از دولتی و خصوصی برای اعطای مدرک کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترا واحدهای درسی معینی را برنامه‌ریزی کرده‌اند که تحت نظارت وزارت علوم آموزش داده می‌شود. دانشگاه‌های دولتی از بودجه دولت تغذیه می‌شود در حالی که دانشگاه‌های خصوصی به وسیله دریافت شهریه از دانشجویان اداره می‌شود. به طور کلی نظام آموزشی در ایران از ابتدا تا حدود ۱۰ سال قبل به سمت دولتی‌شدن حرکت کرده است و در ۱۰ سال اخیر روند حرکت به سمت خصوصی‌سازی نهاد آموزش تغییر کرده است.

یافته‌های پژوهش

بر اساس مطالعات و تحقیقات انجام‌شده می‌توان راهکارهای وقف‌بنیان اصلاح نظام علمی کشور را ذیل پنج مضمون سازمان‌دهنده «بعد فناورانه»، «بعد مردمی»، «بعد اقتصادی»، «بعد بین‌المللی» و «بعد توزیع سرمایه» برشمرد:

بعد فناورانه

استفاده از فناوری روز دنیا با استفاده از نهاد وقف

آخرین مطالعات نشان می‌دهد که کاربرد فناوری در امر آموزش باعث افزایش بازده آموزشی از لحاظ کمی و کیفی می‌شود و با استفاده از آن می‌توان آموزش را بر اساس روش‌ها و ضوابط علمی‌تری ارائه داد [۲۳]. نیاز به فناوری‌های جدید نیز از نیازهای بسیار مهم مراکز علمی است. فناوری‌های جدید می‌تواند به فهم بسیاری از مطالب کمک کند. این امر زمانی اهمیت دوچندان می‌یابد که متوجه می‌شویم مشکل کمبود منابع مالی دانشگاه‌ها و دیگر مراکز آموزشی کم‌وبیش در تمام کشورهای جهان وجود دارد و این مشکل در دو دهه اخیر تشدید شده است.

۲. مردمی کردن نهاد علم با استفاده از نهاد وقف

مشارکت مردم در انجمن اولیا و مربیان در حد پایینی است و گاهی دیده می‌شود خانواده‌ها به انجمن با نگاه اقتصادی می‌نگرند و هنگامی که دعوت‌نامه شرکت در انجمن اولیا و مربیان از سوی مدرسه به دست والدین می‌رسد فوری گفته می‌شود که باز مدرسه خواهان پول است! این ذهنیت منفی سبب شده تا مردم چنین انجمنی را محرم خود ندانند، این در حالی است که فلسفه وجودی انجمن اولیا و مربیان ایجاد پیوند میان خانه و مدرسه است [۸]. وقف به این علت که مردمی است در هماهنگی ارتباط میان خانواده و مدرسه به مراتب کارتر از مراکز دولتی است و وقتی که هزینه‌های مدرسه از طریق وقف پرداخت می‌شود مردم به مدارس اطمینان می‌کنند و می‌توانند با مدارس همکاری شایانی کنند.

تجاری سازی علم می‌تواند دانشمندان را در بند نتایج از پیش تعیین شده و پیش‌داوری‌ها گرفتار کند و استقلال فکری را از آنان برباید، اما وابستگی به تأمین مالی مردمی از طریق وقف وابستگی اندیشمندان به کانون‌های قدرت و ثروت و در اثر آن پیش‌داوری را کاهش می‌دهد و زمینه برای نظردهی غیرجانبدارانه صاحب‌نظران را فراهم می‌کند. نظام آموزش عالی کشور ما نیز می‌تواند با استفاده از موقوفات از این سنخ آسیب‌های تجاری‌سازی علم مصون بماند و از شأن بی‌طرفی دانشمندان محافظت کند.

۳. افزایش کیفیت امر آموزش با استفاده از نهاد وقف

آموزش و پرورش در ایران درگیر مسائلی از قبیل نوسازی و تجهیز مدارس، معیشت، مسکن، حقوق معلمان و سایر مسائل کمی شده که از پرداختن به موضوع اصلی که فرایند صحیح تعلیم و تربیت بازمانده است. گستردگی و حجم زیاد این سیستم می‌طلبد که به کوچک‌سازی و واگذاری آن به سازمان‌ها و مردم اهتمام شود و وقف می‌تواند این کار را به دلیل وجود خصوصیت مردمی خود به نحو احسن انجام دهد [۸]. همچنین باید در حوزه نظر و عمل به جایگاه واقعی وقف در آموزش و پرورش پرداخته شود تا از مزایای آن بهره‌وری بیشتری حاصل شود.

۴. فرهنگ‌سازی وقف در نهاد علم در میان مردم

اگر در میان مردم جایگاه عظیم وقف و به‌خصوص وقف علم‌محور و مزایای مادی و معنوی آن تبیین شود در این صورت نتایج آن نیز در سطح جامعه مشهود خواهد شد. تا جایی که وقف جزئی از سبک زندگی افراد است و در میان توده اقشار مختلف گفتمان‌سازی می‌شود.

بعد اقتصادی

۱. تأمین معیشت استادان با استفاده بهینه از موقوفات

منابع درآمدی حوزه‌های علمیه از محل حق امام (که نیمی از خمس است و به مرجع تقلید پرداخت می‌شود) و موقوفات و کمک‌های خیرین تأمین می‌شود. این سازوکار قابلیت الگوبرداری برای دانشگاه‌ها و مدارس جدید نیز دارد. امروزه دستمزد اعضای هیئت علمی مؤسسه‌های خصوصی آموزش عالی از محل شهریه دانشجویان پرداخت می‌شود و این امر منجر به پذیرش بیش از حد نیاز دانشجو در رشته‌ها و مقاطع مختلف شده است و از طرفی تراکم جمعیت در کلاس‌های درس و فقدان تخصیص وقت کافی به هر دانشجو توسط استادان افت کیفیت آموزشی در این مراکز را پدید آورده است. استفاده از موقوفات می‌تواند علاوه بر تأمین معیشت استاد و کاهش هزینه آموزش برای دانشجو به بهبود کیفیت آموزشی نیز بیانجامد. دستمزد کم استادان دانشگاه در ایران، کیفیت سرمایه انسانی جذب‌شده به دانشگاه‌ها را کاهش داده است و به اصطلاح پدیده انتخاب معکوس^۱ رخ داده است، سرمایه انسانی متخصص و توانمندتر به شرکت‌های خصوصی که دستمزد بیشتری می‌دهند جذب شده‌اند بنابراین روند گسترش و تولید علم با اختلال مواجه شده است. دانشگاه‌ها با پرداخت‌های ناچیز به اساتید به‌خصوص اساتید جوان، به راندن استادان توانمند و جذب استادان کم‌کیفیت‌تر (که در بخش خصوصی و شرکت‌های تجاری جایی برای خود نیافته‌اند) مبادرت می‌ورزد.

1. Adverse Selection

علمی پاسداری از بناهای علمی‌ای است که توسط نهاد وقف ایجاد شده است. بسیاری از این بناها و آثار که بخش مهمی از میراث تاریخی و فرهنگی ما را تشکیل می‌دهد، امروزه در خطر جدی ویرانی و سرقت و نابودی قرار گرفته است. انزوا و جدایی از چهارچوب تاریخی-فرهنگی اولیه، حوادث طبیعی، فرسایش بر اثر مرور زمان، دستبرد و تخریب انسانی با سوءنیت، مرمت‌ها و بازسازی‌های غیرمتخصصانه‌ای که بدون انجام کارشناسی‌های لازم صورت می‌گیرد و نیز بسیاری عوامل دیگر به سرعت در حال نابود کردن و از بین بردن هویت و ماهیت اصلی این آثارند و لطمه‌های جبران‌ناپذیری به هویت علمی این مرزوبوم وارد می‌آورند. مشاهده تصاویر حتی نه چندان قدیمی متعلق به ۳۰ یا ۴۰ سال پیش برخی از بناها و مقایسه آنها با آنچه امروز از این بناها باقی مانده، بیانگر عمق این فاجعه عظیم تاریخی-فرهنگی است. یکی از راه‌های پاسداری از این بناهای علمی تاریخی، تهیه و تنظیم بانک اطلاعاتی از ابنیه و آثار تاریخی اسلامی ایران از مجموعه میراث وقف و تشکیل مرکز اسناد و مدارک مربوط به آنها است. سازمان اوقاف با اتخاذ روش‌های صحیح و اقدام‌های مقتضی و عاجل می‌تواند دین خود را در حراست، حفظ، احیا و معرفی این آثار ادا کند. این فعالیت‌ها و ایجاد مرکز اسناد و مدارک ابنیه و آثار علمی وقف بنیان در ایران امکانات لازم را برای عملی شدن این اهداف فراهم می‌آورد:

۱. تهیه فهرستی جامع از ابنیه و میراث علمی وقف‌بنیان در ایران بر اساس تقسیمات جغرافیایی؛
۲. تهیه اطلس ابنیه و آثار علمی وقف‌بنیان کشور؛
۳. تهیه و اجرای طرح‌های حفاظتی، تعمیراتی، مرمتی و احیای بناها و آثار و مجموعه‌های ارزشمند علمی-تاریخی-فرهنگی.

۴. ایجاد کتابخانه‌های وقف‌بنیان

با توجه به کمبود کتابخانه‌های تخصصی جامع در کشور، از فعالیت‌های علمی سازمان اوقاف توسعه و تنظیم کتابخانه‌های تخصصی است که در حال حاضر در کشور خیلی گسترده نیستند. این کتابخانه‌ها، همانند موزه‌های آثار وقف، می‌تواند به عنوان کتابخانه تخصصی وقف‌بنیان

۲. تأمین برخی نیازهای اساسی دانشجویان با استفاده بهینه از موقوفات

در دوران قاجار و اوایل پهلوی، بنیان مسجد، مدرسه‌ها پس از احداث بنا، موقوفاتی هم برای آن در نظر می‌گرفتند [۹] که بخشی از درآمدهای آن موقوفات به طلبه‌های علوم دینی تعلق می‌گرفت [۲۳]، و این امر برای طلبه‌های علوم دینی مطلوب بود. البته گاهی حکومت با ضبط موقوفات مسجد-مدرسه‌ها سبب کاهش درآمدهای آن می‌شد و این مسئله در کاهش اقبال طلبه‌ها به این مساجد بی‌تأثیر نبود [۲۲]. امروزه اهمیت رسیدگی به موقوفات مدارس علوم دینی کمتر از گذشته نیست زیرا افزایش دوران تحصیل و نیاز جوانان به ازدواج تأمین معیشت دانشجویان در حین تحصیل را ایجاد می‌کند. به طور متوسط تحصیل تا مقطع دکترا تا سن ۲۸ سالگی طول می‌کشد و با اضافه کردن ۲ سال خدمت سربازی فرد در سن ۳۰ سالگی وارد بازار کار می‌شود و به درآمدزایی می‌رسد. در چنین شرایطی لازم است دانشجویان در حین تحصیل از نظر مادی تأمین شوند و ازدواج کنند و با آرامش بیشتر به تحصیل علم بپردازند. به عنوان نمونه‌ای عملی از این مورد می‌توان به شهریه‌ای اشاره کرد که به دانشجویان تحصیلات تکمیلی پرداخت می‌شد. به علت پژوهشی بودن دوره تحصیلات تکمیلی و از طرفی هم به این علت که در این دوره دانشجویان به فکر تشکیل خانواده‌اند، کمک‌هزینه‌ای که دانشجویان تحصیلات تکمیلی از پژوهش‌ها باز ندارد بسیار بااهمیت است. بنابراین می‌توان با استفاده از نهاد وقف و ارائه تسهیلات و کمک‌هزینه به دانشجویان تحصیلات تکمیلی کمک کرد و از این طریق خروجی این دوره و غنای پژوهش‌های انجام‌شده این مقطع حساس را ارتقا بخشید.

۳. صیانت از مراکز علمی تاریخی وقف‌بنیان

سنت وقف آثار و ابنیه تاریخی فراوانی از اماکن مقدس چون مساجد و بقاع متبرکه و آثار عام‌المنفعه چون مدارس، کاروان‌سراها، حمام‌ها، پل‌ها، قنات‌ها، آب‌انبارها، شبکه‌های آبرسانی، گورستان‌ها و غیره در سراسر ایران از خود به جای گذاشته است. متأسفانه نبود فرهنگ‌سازی صحیح باعث شده است که رابطه این سنت حسنه با مراکز علمی در مرور زمان کمرنگ یا به فراموشی سپرده شود. یکی از راه‌های اشاعه فرهنگ وقف به خصوص در زمینه مراکز

ایجاد یک سایت اطلاع‌رسانی وقف در سطح ملی و بین‌المللی، نه تنها در امر پژوهش وقف، بلکه به ویژه در احیای این سنت نیکو در ممالک اسلامی مؤثر افتد.

دیپلماسی علمی وقف‌بنیان در سطح بین‌المللی

دیپلماسی وقف اشاره به ظرفیت‌های نهاد وقف و استفاده از آنها در مسیر اهداف دیپلماسی عمومی دارد. یکی از این ظرفیت‌ها، راه‌اندازی و به‌کارگیری مراکز و سازوکارهای علمی در این جهت است. این مراکز و سازوکارها می‌تواند شامل مدارس، دبیرستان‌ها، دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه، پژوهشگاه‌ها، مؤسسه‌های علمی، همچنین همایش‌ها، کنفرانس‌ها، سیاست‌ها و قوانین، همکاری‌ها و تعاملات علمی مختلف در ایران، منطقه و جهان باشد. توجه به سیل اسلام‌هراسی و شیعه‌هراسی که در آن اسلام به‌عنوان یک آیین بیگانه و غیرخودی یاد می‌شود که در دشمنی آشکار با غرب قرار دارد [۱۰] توجه به جهان‌شمولی تفکر اسلامی، خطرهای جهانی شدن کنونی، مؤلفه‌های نرم گفت‌وگو اهل‌بیت علیهم‌السلام، لزوم ایجاد قدرت منطقه‌ای و جهانی تشیع و لزوم حرکت‌های نخبگانی در سطح جهان اسلام برای شالوده‌ریزی تمدن نوین اسلامی، هر چه بیشتر ضرورت دیپلماسی وقف از طریق مراکز علمی را آشکار می‌سازد.

برخی از سازمان‌ها و نهادهایی که در سطح جهان در زمینه دیپلماسی علمی فعال‌اند:

۱. **سازمان ملل:** هدف از برنامه «ابتکار دیپلماسی علم و فناوری» این سازمان، بسیج تخصص‌های علمی و فناوری برای توان‌بخشی به دیپلمات‌ها و نمایندگان کشورها و تصمیم‌گیری آگاهانه در جایی که علم و فناوری نقش مهمی را ایفا می‌کند، اعلام شده است؛^۱

۲. **انجمن پیشبرد علم آمریکا:** این سازمان با راه‌اندازی کرسی‌های هم‌اندیشی برای دانشمندان و تحلیلگران سیاسی و سیاست‌گذاران به طور خاص، علاقه‌مند به یافتن فرصت‌هایی است تا به عنوان میانجی میان جوامعی که رابطه رسمی با آنها محدود است عمل

جایگاهی برای خود در میان کتابخانه‌های اصلی و مهم کشور، در سطح ملی و حتی بین‌المللی باز کند. این کتابخانه‌ها می‌تواند مجموعه جامعی از واحدهای مختلف نسخه‌های خطی، کتاب‌های چاپی، مجله‌ها و نشریه‌ها، نقشه و اطلس، عکس و منابع تصویری و رایانه‌ای را دربرگیرد. همچنین از امور دیگری که در این راستا می‌توان از آن بهره برد، ایجاد مرکزی برای ارائه کتب نویسندگانی است که مایل‌اند خروجی خود را برای پیشرفت علم وقف کنند.

بعد بین‌المللی

ایجاد انتشارات بین‌المللی وقف‌بنیان

یکی از آسیب‌های نظام علمی کشور کمبود انتشارات بین‌المللی برای گسترش و تبادل دستاوردهای علمی کشور به سایر کشورهای دنیا است. این انتشارات می‌تواند هم تخصصی مسائل مربوط به وقف را پوشش دهد و هم می‌تواند در سایر زمینه‌های علمی فعالیت خود را توسعه دهد. با توسعه واحد انتشارات نتایج تحقیقاتی که با کوشش و پیگیری‌های مستمر سازمان اوقاف در زمینه‌های اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی به طور عام و وقف به‌طور خاص، صورت می‌گیرد در اختیار پژوهشگران و علاقه‌مندان در ایران و یا در خارج از ایران قرار خواهد گیرد. مجله وقف میراث جاویدان که جای خود را در میان انتشارات داخلی به خوبی باز کرده و مورد توجه قرار گرفته، شاهد خوبی از علاقه و کنجکاوی علمی به مسائل وقف است. لزوم برخورد هرچه علمی‌تر با مسائل جهانی و فراهم‌آوردن امکانات بیشتر برای انتشار نتایج تحقیقات درخشان بومی، اهمیت گسترش واحد انتشارات سازمان اوقاف را دوچندان می‌کند. ایجاد بخش ترجمه در این واحد امکان دسترسی پژوهشگران ایرانی را به آخرین دستاوردهای علمی منتشرشده به زبان‌های غیرفارسی فراهم می‌آورد.

ایجاد پایگاه اطلاعاتی وقف‌بنیان

با توجه به گسترش شبکه جهانی اینترنت و فراهم‌شدن استفاده آسان از آن برای مردم مختلف جهان، تهیه بانک‌های اطلاعاتی که تمامی آثار علمی حوزه‌های مختلف علمی را در خود جای دهد این امکان را خواهد داد تا با

1. UNCTAD Website

به‌خصوص برای دانشجویان فارسی‌زبان کشورهای منطقه می‌بایست فراهم شود تا از این طریق علاوه بر ارزآوری و جذب سرمایه انسانی، به تقویت ارتباطات بین‌المللی و گسترش فرهنگ ایرانی-اسلامی بپردازیم.

بعد توزیع سرمایه

ایجاد سازمانی برای توزیع مناسب سرمایه‌های حاصل از وقف می‌تواند منجر به آن شود که سرمایه‌های حاصل به طور صحیح در بخش‌های مختلف توزیع شود. استفاده صحیح و مدیریت عاقلانه منابع حاصل از وقف منجر به آن خواهد شد تا بخش اعظمی از هدر رفت سرمایه جلوگیری شود. برای توزیع صحیح و عادلانه وقف باید زیرساخت‌های آن نیز فراهم شود.

۱. شناسایی عوامل قوت و ضعف مراکز آموزشی؛
۲. اولویت‌بندی مراکز علمی با توجه به نیاز جامعه؛
۳. اولویت‌بندی نیازهای مالی مراکز علمی؛
۴. توزیع عادلانه ثروت حاصل از وقف متناسب با نیاز با توجه به شناسایی‌های انجام‌شده.

ایجاد چنین زیرساختی باعث خواهد شد تا از بی‌عدالتی در حوزه آموزش و پرورش نیز تا حدودی جلوگیری شود و جامعه حرکتی رو به سوی عدالت اجتماعی داشته باشد که نتیجه چنین عدالتی پیشرفت در حوزه علم و فناوری خواهد بود. نظام آموزش عالی کنونی کشور با مسئله کمبود ظرفیت در برخی رشته‌ها مثل پزشکی روبه‌رو است. افزایش ظرفیت ورودی دانشجویان در برخی از این رشته‌ها هزینه زیادی بر دوش دولت تحمیل خواهد کرد اما با استفاده از روش تأمین مالی از طریق وقف می‌توان هزینه‌های دولت را کاهش داد و از ظرفیت مشارکت‌های مردمی به خوبی استفاده کرد. پیشنهاد می‌شود دولت امکانات و زیرساخت‌های جلب مشارکت مردمی در امر آموزش عالی را فراهم کند و همچنان که خیرین مدرسه‌ساز روزبه‌روز تشویق و تقویت می‌شوند، بانیان و خیرین مرتبط با آموزش عالی به خصوص در رشته‌هایی که اولویت دارند نیز تشویق و تقویت شده و امکان جذب بیشتر حمایت‌های خودجوش مردمی فراهم شود.

کند؛

۳. **انجمن پادشاهی انگلیس:** این انجمن در زمینه‌های نوظهور دیپلماسی علمی بسیار فعال است و به طور مشخص در رابطه با کشورهای مسلمان اقدام‌هایی در زمینه دیپلماسی علمی انجام داده است، از جمله اقدام به تهیه اطلس علم و نوآوری در جهان اسلام کرده است^۲؛

۴. **دفتر مشاور علم و فناوری وزارت امور خارجه آمریکا:** از اهداف اصلی این دفتر مشارکت‌سازی با جوامع علمی ملی و بین‌المللی و ارائه مشاوره دقیق علمی و فناوری به وزارت امور خارجه این کشور است^۳ [۲۴].

اهداف اصلی دیپلماسی وقف، ارائه تصویری مطلوب از هویت جامعه اسلامی در اذهان ملت‌ها، اعمال نفوذ و تأثیرگذاری و ایفای نقش در شکل‌دهی به هویت دیگران است. این اهداف در عین وابسته‌بودن به یکدیگر و هم‌پوشانی، سلسله‌مراتبی دارند؛ به این معنا که ابتدا باید تصویر مطلوبی از هویت اسلامی در اذهان دیگران ایجاد کرد و بعد از آن به دنبال اعمال نفوذ بر آنها بود و در نهایت در شکل‌دادن به هویت آنها نقش ایفا کرد. بنابراین اهداف اصلی دیپلماسی وقف از طریق مراکز علمی عبارت است از:

- ◇ ایجاد تصویری مطلوب از فرهنگ و هویت اسلامی و شیعی؛
- ◇ تغییر نگرش منفی مردم جهان نسبت به اسلام و تشیع؛
- ◇ نقش داشتن در تکامل هویت مردم جهان به‌منظور رسیدن به اهداف ارزشی اسلامی.

در این زمینه عملکرد نظام آموزش عالی کشور تاکنون کمتر از ظرفیت و توان آن بوده است. وجود دانشجویان زیادی از کشورهای همسایه که خواستار ورود به آموزش عالی ایران‌اند در این میان نادیده گرفته‌شده و تاکنون دوره‌های آموزشی زیادی برای آنها در نظر گرفته نشده است. امکان راه‌اندازی دوره‌های آموزشی مشترک

1. AAAS Diplomacy Website
2. Royal Society Website
3. STAS Website

نتیجه‌گیری

وقف تاریخچه‌ای کهن و سابقه‌ای دیرینه دارد و در اسلام نیز به عنوان سنتی حسنه مورد سفارش و تأکید قرار گرفته است. یکی از راهبردهای اساسی استفاده از نهاد وقف، پیوند دادن ن با نظام علمی کشور است. در شرایط کنونی با توجه به سیاست‌گذاری تمرکزگرا و دولتی حاکم بر نظام علمی، رشد آموزش و پژوهش در کشور با مشکلات عدیده‌ای روبه‌روست. وقف به عنوان نهادی مردمی و سنتی دیرینه در فرهنگ و تاریخ ایران اسلامی می‌تواند یکی از ظرفیت‌های اساسی برای اصلاح نظام علمی کشور باشد. در نگاهی تاریخی تأثیر سنت نبوی وقف در برپایی و اداره صدها مدرسه علوم دینی در تاریخ پرافتخار اسلام از نظامی‌ها گرفته تا فیضیه‌ها بر کسی پوشیده نیست؛ اما در تاریخ با معاصر و با ورود ساختارهای غربی در کشور، نهاد وقف به عنوان یک عنصر تمدن اسلامی به مرور به حاشیه رفت و به فراموشی سپرده شد. در سال‌های اخیر جامعه علمی کشور نوعی خودآگاهی به ظرفیت‌های عظیم این نهاد مردمی از خود نشان داده‌اند. امید است که با بهره‌گیری از پژوهش‌های جامع و متقن روند این خودآگاهی سرعت بیشتری پیدا کند و به جامعه سیاستی جمهوری اسلامی ایران و پس از آن در جهان اسلام وارد شود. مسئله این پژوهش کشف راهکارهایی وقف‌بنیان برای اصلاح نظام علمی کشور است.

بر اساس نتایج این پژوهش پنج مضمون اصلی و سازمان‌دهنده که از تحلیل مضمون منابع کتبی مربوط به مضمون محوری و فراگیر «رابطه وقف و نهاد علم» به دست آمده عبارت‌اند از: «بعد اقتصادی»، «بعد بین‌الملل»، «بعد فناوری» و «بعد مردمی» و «بعد توزیع سرمایه». در هر یک از این حوزه‌ها می‌توان پیشنهادهایی برای وضعیت کنونی کشور در راستای بهبود شرایط ارائه داد که به صورت خلاصه می‌توان به آنها اشاره کرد. در بعد فناورانه می‌توان به تجهیز مدارس به امکانات و تجهیزات تکنولوژی آموزشی، در بعد مردمی تأسیس مدارس مردم‌بنیاد و تمرکززدایی از مدیریت نهاد علم از این طریق و همچنین کیفیت امر آموزش اشاره کرد. در بعد اقتصادی می‌توان به تأمین معیشت استادان و کمک‌هزینه‌های تحصیلی به دانشجویان تحصیلات تکمیلی، تأسیس مراکز آموزشی

جدید و کتابخانه‌های وقف‌بنیان و جهت‌دهی علم از این طریق، در بعد بین‌الملل می‌توان به ایجاد انتشارات بین‌المللی و توسعه گفتمان انقلاب اسلامی در جهان، ایجاد و توسعه پایگاه اطلاعاتی وقف‌بنیان و همچنین تقویت دیپلماسی علمی از طریق برگزاری کنفرانس و همایش‌های وقف‌بنیان اشاره کرد.

در ایران نیز می‌توان مصادیق متعددی برای استفاده از وقف در آموزش عالی کشور یافت که بزرگ‌ترین آن در شیراز وقف شده است. این موقوفه توسط حاج محمدحسن کاظمی شیرازی و دخترش دکتر هلن شیرازی به ثبت رسیده است که شامل ۲۰ هکتار زمین مزروعی در شهرستان بیضا، ۳۰ هزار مترمربع زمین مسکونی، چند باب باغ در شهر خفر است. ارزش ریالی این موقوفه بیش از ۱ هزار میلیارد تومان برآورد شده است و یکی از ارزشمندترین موقوفات وقف‌شده در دو دهه اخیر در سطح کشور بوده و از نظر نوع نیت نیز جدید است. حمایت از نخبگان علمی، دانشجویان، طلاب و پژوهشگران، توسعه علم و دانش و ارتقا سلامت اداری از نیت مطرح‌شده واقفان در این وقفنامه است.

یکی دیگر از موقوفات انستیتو پاستور است که در سال ۱۲۹۹ به دست مرحوم میرزا عبدالحسین فرمانفرمائییان وقف و ساخته شد که طی سالیان گذشته منشأ خیرات و برکات زیادی در عرصه پزشکی شده است [۲۵].

یکی دیگر از مراکز علمی وقف‌شده، بنیاد فرهنگی موقوفه البرز است که در سال ۱۳۴۲ توسط مرحوم حسینعلی البرز در تهران تأسیس شد که هدف این بنیاد خیریه اشاعه فرهنگ اسلامی است که بعضی از این عناوین عبارت‌اند از: اعطای جوایز به دانش‌آموختگان سراسر کشور، اعطای جوایز به صاحبان ابتکار و ابداع، اعطای وام درازمدت و بدون بهره به دانش‌پژوهان، احداث یا خرید ساختمان‌های مناسب برای ایجاد مدارس با حق تقدم مناطق محروم و مستضعف [۲۶].

مجتمع فرهنگی - آموزشی قلم‌چی در شهر یور سال ۱۳۸۴ وقف عام شد و موضوع این وقف گسترش دانش و آموزش شد. مهم‌ترین هدف طرح بورسیه‌کردن دست کم ۱ هزار دانش‌آموز مستعد دبیرستانی از نقاط و مناطق محروم است. همچنین درآمد مجتمع فرهنگی آموزشی قلم‌چی و

پرورش بابل، اهدای بورس تحصیلی به عده‌ای از دانشجویان دوره آموزش تکنسین در بابل، اهدای بورس تحصیلی به ۸۶ نفر از دانشجویان دانشگاه‌های سراسر کشور و ساخت مدارس متعدد اشاره کرد [۲۸]. این مصادیق نشان می‌دهد ظرفیت وقف در ایران ظرفیت مناسبی است و می‌تواند در راستای توسعه آموزش عالی به کار گرفته شود و مشکلات نظام آموزش عالی کشور را به بهترین وجه حل کند. امروزه مردم کشور ما اقبال خوبی نسبت به پدیده وقف دارند اما لازم است جریان موقوفات به سمت فعالیت‌های مرتبط با آموزش عالی هدایت شود و با سازمان‌دهی مناسب، از موقوفات به بهترین شکل برای توسعه نظام آموزش عالی کشور استفاده شود.

ساختمان کانون به تأمین هزینه‌های تحصیلی و حمایت از دانش‌آموزان مستعد در مناطق محروم و ساخت مدرسه و کتابخانه اختصاص می‌یابد [۲۷].

بی‌شک بزرگ‌ترین موقوفات ایران مربوط به حضرت امام رضا (ع) است که در سراسر ایران، آثار و تأثیرات شگرف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی از خود بر جای گذاشته است. بخش زیادی از این موقوفات مربوط به کتابخانه‌ها، کتب نفیس خطی و مدارس علمیه است. موقوفات مرحوم حاج حسین آقا ملک یکی از آنهاست که گویا بزرگ‌ترین موقوفه شخصی در تاریخ ایران باشد که کتابخانه، موزه و اموال و املاک بسیاری را وقف امام رضا (ع) کرده است.

همچنین قسمت بزرگی از موقوفات سید حسین فلاح نوشیروانی به وقف علمی اختصاص یافته است که می‌توان از بین آنها به اهدای زمین برای ساخت مدرسه به آموزش و

References

منابع

- [1] Hayedeh L. Proposal to Revive and Introduce the Waqf Legacy and Make it Effective as a Research Tool. (persian). Journal of the Immortal Waqf. 2001; 33 (10); pp. 133-138.
- [2] Dehghani R. Bayati. H. Raznahan. M. Investigating the Social Position of Holy Shrines in Iranian and Ottoman Relations in the Safavieh Period. (persian) Journal of Historical Research. 2016; 31 (3); pp. 25-40.
- [3] Pourarshad N. Scientific and Educational Centers and Their Relationship with Waqf (Persian). Journal of the Immortal Heritage Waqf. 2003, 39 (9); pp. 56-63.
- [4] Documents on the Fundamental Transformation of Education.
- [5] Khaki Gh. [A Thesis-Based Research Approach (persian)]. Tehran: Baztab Publication; 2011.
- [6] Braun V. & Clarke V. Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology. 2006, 3 (2); pp. 77-101.
- [7] Patton Mq. [Qualitative evaluation and research methods]. 4 sted. Thousand Oaks: SAGE Publication; 1990.
- [8] Raees sadi H, Raees sadi N. Raees sadi F. Pathology of Primary Education System and Solution Provision. (Persian). Journal of Humanities Research. 1986, 4 (4); pp. 55-80.
- [9] Sayyah M. [Memories of Haji Sayyah or Period of Fear and Terror. (persian)]. 1 sted. Tehran: Ibn Sina Publication; 1967.
- [10] Driel B. [confronting Islam to phobia in Educational practice]. 1 sted. New York: Trentham Books; 2004.
- [11] Attride-Stirling. J. Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research. 2001; Qualitative Research. 1 (3); pp. 385-405.
- [12] Mohammadi A. Note: The Science and Technology Endowment Position in the Comprehensive Scientific Map of the Country (Persian). 1986.
- [13] Mohammadnia. M. The Role of Waqf in Library Creation in Iran. (Persian). Journal of Mirror Research. 2009, 115 (2); pp. 5-10.
- [14] Sajjadi Jazi S. Different Economic Aspects of Endowments and How to Promote Them. (Persian). Journal of Immortal Heritage Waqf. 2015, 90 (3); pp. 41-62.

- [15] Norouzi R. Bakhtiar Nasrabadi H. An Analysis of the Position of Individual Education in Iranian History. (Persian). Journal of Islamic Upbringing. 2008, 7 (5); pp. 105-126.
- [16] Dorani K. [History of Iranian Education before and after Islam (Persian)]. 11 sted. Tehran: Samt Publication; 2014.
- [17] Sediq E. [History of Iranian Culture (Persian)]. 1 sted. Tehran. University of Tehran; 1987.
- [18] Ravandi M. [Culture and History of Education in Iran and Europe (Persian)]. Tehran. Goya; 1985.
- [19] Safa Z. [Education and Knowledge in Iran (Persian)] Tehran. Novin; 1363.
- [20] Mo'ayeri M. The Changes of Education in the Fifty Years (1): The First Section of Education from 2484 to 2500 (persian). Journal of Education. 1976, 207 (6); pp. 14-26.
- [21] Ali Soufi A. Dashtaki Nia F. Mosque and Traditional and New Educational System in the Qajar Period. (Persian). Journal of Islamic History Studies. 2013, 18 (4); pp. 69-92.
- [22] Ahmadi Moghaddam H; Ahmadi Moghaddam M. The Role of Educational Technology in the Education System (Persian). National Conference on Educational Science and Technology of Social Studies and Psychology of Iran. 2015.
- [23] Etemad al-Saltanah M. [Sadr al-Tavarikh by the efforts of Mohammad Moshiri (persian)]. 1 sted. Tehran: Roozbahan; 1979.
- [24] Mirhoseyni A. Mohammadi doostdar H. Scientific Diplomacy as Soft Power. (persian). Journal of Soft Power Studies. 2014, 4 (11); pp. 127-147.
- [25] Malekzade E. The Situation of Charity Affairs in Tehran within the Constitutional Period. (Persian). GANJINE-YE ASNAD. 2006; 16 (20): 230-245.
- [26] Hashemzade N. Alborz Cultural Dedication Foundation's Complex. (Persian). Dedication The Eternal Legacy. 1999; 27 (10): 76-81.
- [27] Oloomi Z. Kanoon Farhangi Amoozesh Ghalamchi's Scholarship Services (Persian). (2020 January 1). Available at www.kanoon.ir.
- [28] Endowment of Khorasan Razavi Office of Scientific Cooperation and Elite of Shahid Fahmideh Northeast Region. Endowed Science and Technology. Mashhad. Endowment and Charity Affairs of Khorasan Razavi. 2016.